

27 Afstemming (9)

Sociologiejongens

In gesprek met Willem de Nijs, Theo Hoek, Wiel Schmetz¹

07042023/v.4

‘Instituties lijken op sterren. Je ziet licht dat al lang is uitgedoofd’. Wie dat zegt heeft a) kennis van en ervaring met instituties, b) zicht op actuele institutionele problemen en c) een benadering die wel weer eens experimenteel ingezet mag worden.

Honderd jaar sociologie in Nederland komt ter sprake in de pers. Er is een boek met bijdragen verschenen. Het zet mensen met een achtergrond in die wetenschap aan het denken over het tijdperk waarin ze studeerden, wetenschappelijk actief waren. En over de aard van de opleiding die ze volgden. Over wat daarin aanwezig was of juist ontbrak. Waar dat toe leidde in individuele gevallen. Vrijheid om een eigen pad te kiezen. Of juist vastlopen door gebrek aan ondersteuning om een eigen pad te kunnen belopen.

Het inzicht in de gelijkenis van instituties en sterren komt in de auto ter sprake, onderweg. De naam van Gurvitch (1894-1965) valt. Een socioloog met een internationale status in zijn tijd. Met een moeilijk te begrijpen en over te dragen mix van microsociologie en macrosociologie, met een heel eigen idioom. Alles hing nog met alles samen in die tijd. De grenzen tussen moraalfilosofie, bestudering van het sociale in al zijn verschijningsvormen (tot in de individuele psyche) en van de politiek en het recht waren nog vaag. Specialisatie in de sociologie zoals we die nu kennen, bestond nog niet. Massaal eigen gemaakte systeemtheorie ook niet².

Gurvitch had maar liefs tien ‘étages’ (dieptelagen) nodig om zijn sociologie te kunnen bedrijven. Elke laag van sociale realiteit heeft zijn eigen levensritme, zijn eigen sociale tijd. Binnen en tussen elke dieptelaag zijn er spanningen, er is geen homogeniteit³. Daarmee wilde hij zo empirisch mogelijk de realiteit onderzoeken. Vanaf de specifieke aard van betrekkingen (micro), via de organisatie van groepen en klassen tot en met karakteristieken van de algemene maatschappelijke toestand (typologieën). Met name om in laatst genoemden de verborgen mogelijkheden bloot te leggen. Type 1 is de liberaal-democratisch-kapitalistische maatschappij die bezig is zich te ontwikkelen tot het type van de ‘volgens de behoeften van het volledig georganiseerde kapitalisme gedirigeerde maatschappij’. Type 2 is de ‘volgens beginselen van het collectivistisch gecentraliseerde etatisme geplannificeerde maatschappij’ en de ‘fascistische maatschappij op technocratische basis’. Nog een type 3 ligt in de lijn der mogelijkheden: een maatschappij die ‘gepland is volgens de beginselen van het decentraliserende pluralistische collectivisme’.

¹ willemdenijs2@gmail.com; theo@theohoek.nl; w.schmetz@gmail.com; regte061@planet.nl

² Zie Kessener en van Oss, red., *Meer dan de som der delen*. Systeemdenkers (Mediawerf, 2019, 800 p.)

³ 1) De geografische, demografische en ecologische oppervlakte, 2) de sociale organisaties, 3) de sociale patronen, 4) regelmatige collectieve gedragingen buiten die van de organisaties, 5) het netwerk van sociale rollen, 6) de collectieve houdingen, 7) de sociale symbolen, 8) de vernieuwende, scheppende geestesstromingen, 9) de collectieve waarden en ideeën, en 10) de mentale toestanden. (Ponsioen, 1957)

Hoe beweeglijk (fluïde, zouden wij nu zeggen) is de sociale realiteit? Wat op de eerste dieptelaag vormvast is wordt naarmate je dieper afdalt in het sociale steeds creatiever en spontaner. Gurvitch is overtuigd dat de socioloog daarom bereid moet zijn gehanteerde en geaccepteerde concepten te vernietigen voordat ze mummies worden die je in de weg gaan zitten. In de empirisch-analytische voortgang der sociologie verdween dat naar de marge, maar hoe staat het daar nu mee?

In de studietijd was van allebei – de dieptelagen en de empirisch-analytische - sociologie benaderingen wel iets in de opleiding aanwezig. De strijd over wat nou empirie is, is heftig gevoerd en er is een winnaar uit te voorschijn gekomen. Dat was niet Gurvitch' benadering.

Terug naar de vergelijking tussen instituties en sterren. Op dieptelagen van de sociale realiteit worden nog steeds allerlei betrekkingen 'institutioneel in dat licht' behandeld. Met grote gevolgen. In plaats van oplossingen worden vooral beslissingen genomen die politiek te verkopen en te communiceren zijn. Ze vergroten de problemen. Met als excès het optuigen van speciale uitvoeringsorganisaties om een probleem – na een parlementaire enquête en vooral veel berokkend leed in de onderste sociale lagen – 'op te lossen'. Daarom worden veel mensen meegesleept in de beweging vanuit de maatschappij zelf, vanuit de onderste laag, waar creativiteit en spontaniteit de fossiele vormen 'ontmoeten'. Maar wel knalhard, daar blijkt dat het institutionele licht écht uit is.

Kennelijk blokkeren instituties de afstemming tussen het sociaal vormvaste en het creatieve. Met de vergelijking tussen het uitgedoofde licht van sterren en instituties snappen we ook wat er moet gebeuren. Gurvitch noemde het begrip institutie al 'volstrekt onbruikbaar' en verving, vór voor Giddens, het begrip structuur door 'structurering'. Veel fossiel geworden begrippen en onderscheidingen, versterkt door bergen data en algoritmen van dezelfde orde, moeten eerst vernietigd worden. Om het spontane en vormvaste, niet als reductie tot elkaar, maar als ruimtes voor variëteit en verschil, weer in een passende en werkende micro- en macro sociale realiteit te laten uitmonden.

Als dat gebeurt, gebeurt het met verschillende ontwikkelingssnelheden in de verschillende lagen in relatie tot de institutionele traagheid om veranderingen te absorberen. Daarin steekt het gevaar dat steeds gepoogd wordt het "nieuwe " met "oude" opvattingen en benaderingen te beheersen. Dit wordt nog versterkt omdat de oude generatie in allerlei besturen de dienst uitmaakt. Waar zijn daar de jonge mensen? Die zijn zich tegenwoordig veel meer bewust van de grote transformaties. Maar ze zijn niet naïef. Ze kennen de 'dark side' en het 'dark web'. Ze weten dat de opkomst van populistische en autocratische leiders veel te maken heeft met toenemende onzekerheid van mensen in maatschappelijke transformatieprocessen. Het is een oude wet dat men dan steun zoekt bij figuren die deze onvrede verwoorden en een nieuwe zekerheid voorspiegelen. Mannetjes die idiote dingen vertellen en die met vernuftige middelen en soms met harde hand uitvoeren. Die mannetjes zijn niet de oorzaak, het drukt iets uit.

De geest van destructie door oorlog en verhoogde defensiebudgetten is uit de fles. Zij weten dat we de aarde al veel te lang aan het plunderen en de natuur onherstelbaar aan het vernietigen zijn. Dat er in cruciale systemen (zorg, financiën, energie) risico's genomen worden waarvan de effecten als ze negatief zijn elders afgewenteld kunnen worden. We zijn

in een korte tijd gedigitaliseerde mensen geworden. De `oude` gang naar de afgrond lijkt steeds sneller te verlopen. Gurvitch zal dat onder type 1 en 2 scharen. De wereld is een vuilnisvat met de deksel op een kier.

Het realisme en de potentie van jonge mensen biedt hoop. Ze herkennen zich niet meer in en vervreemden mogelijk zelfs van de bestaande institutionele verbanden. Opvallend is hun handelingskader.

Waar anderen, verknoopt met belangen, alleen hun belang in het systeem zien en erbuiten blind blijven, zetten zij activisme in tot en met functionele systeemregie volgens de kenmerken van die natuurlijke en sociale systemen zelf.

Wat brengen jonge mensen mee in de grote transformaties? *'Resistance' in een nieuwe versie*. Technisch, technologisch én cultureel zijn ze breed ontwikkeld. Een promotie op jonge leeftijd in een exact specialisme met veel AI koppelen ze moeiteloos aan barista zijn, verstand hebben van te beklimmen rotsformaties, zelf organisatie van duurzame middelen, het verbouwen van groenten, hulp aan mensen die in de knel zitten, in een band spelen of films maken etc. De combinatie van actief leertheater en een master in esthetiek komt voor, de combinatie van architect en surfleraar met eigen surfschool ook, met activiteiten in beide domeinen. Ze doceren conflictstudies, kennen de conflictgebieden en mensen erbinnen, werken in musea aan grensverleggende tentoonstellingen of zijn met materiaal fysica bezig bij een chipsmachineproducent. Waar hun vrienden zijn, zijn ze thuis, ze zijn 'globals'. Ze hebben een uit veel lagen opgebouwde nieuwe blik op de grote en de kleine wereld samen.

Algemeen lijkt een kenmerk dat deze mensen in hoogwaardige technologische omgevingen, met wereldwijde netwerken, gedeelde databases en platforms net zo gemakkelijk opereren als in hun eigen sociale constructen. Ze hebben een fundament in nabijheid met anderen. Hun neurologisch en sociaal systeem verwerkt op een hoger niveau abstracte en complexe informatie. *Ashby's Law of Requisite Variety* is voor hen eenvoudig en die zullen ze bovendien ook nooit aan anderen verkeerd uitleggen. Ze nemen concrete beslissingen, in nieuwe vormen van collectief handelen vanuit (onderling vaak niet eens geëxpliciteerde) doelen. Uit die sociale constructies en mensen komt de vernieuwing. Pak de 10 dieptelagen van Gurvitch erbij en richt die op deze groep. Dat geeft inzicht in de dialectiek van afstemming van het spontane en het vormvaste (maar uitgedoofde) in dit tijdsgewricht.

De zienswijze op Gurvitch en op de genoemde kenmerken van jonge mensen nodigt uit tot hele brede bespiegelingen met name als het gaat om het vraagstuk van transformatie van sociale of maatschappelijke verhoudingen. Deze tijd van door verschillende generaties op verschillende manieren (bijna niet meer) bij te benen technologische vernieuwingen roept de vraag op naar het absorptievermogen van de samenleving. De kwestie dient zich aan of we nu niet echt op het breukvlak staan van wat in colleges wel eens pathetisch benoemd

wordt “ als het geboorteproses van een kwalitatief nieuwe samenleving “ met alle spanningen en conflicten van dien. Dat is duidelijk te maken met een mix van de inzichten van Gurvitch en Touraine.

Het idee van de verschillende lagen van Gurvitch kunnen we overnemen en anders modelleren⁴. Het model is aanschouwelijk te maken met het beeld van een steen die in het water wordt gegooid. De cirkels van de inslag worden groter maar hoe verder weg van de kern ook steeds trager. De kern wordt gevormd door kennis, wetenschap en technologie die zich niets aantrekt van allerlei beperkingen en met name in de exacte wetenschappen een universeel karakter heeft (in tegenstelling tot menswetenschappen die behoorlijk maatschappelijk relatief zijn). Deze kennis en de concrete toepassing daarvan wordt als eerste geabsorbeerd in het economisch systeem waarin zich nieuwe producten, diensten , vormen van arbeid en organisatie ontwikkelen. Een continu proces van creatie en destructie.

Touraine heeft bij dit proces een inzicht geboekstaafd dat blijft aanspreken: hoe technologisch geavanceerder de arbeidssystemen worden des te doorslaggevender wordt de aard en kwaliteit van sociale verhoudingen voor het succes daarvan. Een technologisch systeem van arbeid is per definitie tegelijkertijd een sociaal systeem van arbeid (aangezien kennis en met name het delen daarvan steeds meer cruciaal wordt). De absorptie in het economisch systeem gaat over het algemeen relatief snel. Al trager verloopt het proces in de volgende laag van de sociale en maatschappelijke verhoudingen. Nog trager verloopt dit in het culturele systeem en de normen en waarden die ons handelen schragen. Nog trager gaat het in de daarop geënte instituties in de politiek, sociaal- economische verbanden, wetten, onderwijs en noem maar op. Vandaar het idee van instituties als manifestatie van een verleden dat aan het verdwijnen is.

Zolang veranderingen relatief traag verlopen is het een ander nog wel institutioneel te herordenen zonder al te grote conflicten en spanningen in het systeem. Echter sinds een aantal decennia is er zo’n enorme dynamiek en versnelling opgetreden dat de spanningen in en tussen de verschillende lagen zo groot zijn geworden dat pappen en nat houden niet meer werkt en er zich kwalitatief nieuwe vraagstukken en nieuwe scheidslijnen manifesteren die bestaande instituties onder enorme druk zetten.

Dat maakt deze tijd voor een socioloog zo boeiend niet alleen om getuige te zijn van een mogelijk “critical societal transformation” maar ook in het zoeken naar nieuwe wijzen van theoretische duiding. We moeten niet vergeten dat de sociologie haar ontstaan te danken heeft aan de ingrijpende industriële transformatie. Zo staat nu ook de nieuwe sociologie voor de uitdaging de oude veren af te schudden en zich te gaan hullen in een nieuwe verentooi. De geboorte van een nieuwe samenleving noopt tot de geboorte van een nieuwe sociologie.

Die constatering kunnen we wat nader onderzoeken. Is zo’n nieuwe sociologie perse nodig? De Nijmeegse hoogleraar Algemene sociologie Thurlings zei ooit bij een van zijn mooie inleidende colleges dat de vraag die in de sociologie centraal staat is hoe *samenleving*

⁴ Gurvitch werd en was steeds meer kennissocioloog en we zagen al eerder dat je volgens hem als socioloog vooral concepten moet kunnen vernietigen om de beweeglijkheid van de sociale realiteit te kunnen begrijpen.

überhaupt mogelijk is. Dat blijft een verrassend simpele vraag, die zeker in onze polariserende tijd ook, en misschien wel juist nog doeltreffender gesteld kan worden. Samenleving is mogelijk omdat Alle sociologische hoofdconcepten blijven overeind: institutionalisering, primaire groep, internalisering, waarden.... Er is geen definitiedebat nodig om sociologische constanten in processen te herkennen.

Zo is er bijvoorbeeld nog steeds en opnieuw sprake van *resistance through rituals*, om maar eens een sociologisch perspectief uit de studietijd (Birmingham School) op jongerengedrag te noemen⁵. Met dit verschil dat in ons huidige politieke spectrum die *resistance* niet alleen een handelingspotentieel is van progressief activisme door jongeren die uitdrukking geven aan hun verwachtingen van wat *samenleving* is en moet zijn, maar ook aanknopingspunten biedt voor groepen (Homans) met nostalgisch restauratieve verwachtingen.

Dat de setting van deze *resistance* is veranderd en sterk wordt beïnvloed door nieuwe communicatiestructuren en -middelen is een gegeven. Leve de sociologie van de massacommunicatie, die (gestructureerder en relevanter dan *communicatiewetenschappen*) leert dat media en mediatechnologie sterk van invloed zijn op wat *samenleving* is. Habermas formuleerde het ideaal waar vrije media de basis en het instrument voor kunnen bieden: een *herrschaftsfreier Dialog mündiger Menschen*. Interessant is om te zien dat het brede maatschappelijke spectrum met zijn variëteit aan *resistance* een progressief activistische claim van *mondigheid* overstijgt. Het gegeven dat er meerdere gelijktijdige sociale constructen zijn binnen een samenleving is evident en juist nu voelbaar en zichtbaar. Thurlings' vraag: 'hoe is *samenleving* mogelijk' heeft vanwege deze actuele setting van verschillende sociale constructen meer sociologische relevantie dan ooit. De strijd om een dominante positie binnen en door bewegingen wordt niet alleen politiek gevoerd, maar ook maatschappelijk. En ja, de omgekeerde vlaggen zijn een uitingsvorm waarbij *resistance through rituals* als techniek is gekaapt en is omgevormd tot een marketingsinstrument. Noemen sociologen dat niet *institutionalising*?

Habermas heeft zijn klassieker *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) onlangs aangevuld met een actueel essay: *Ein neuer Strukturwandel der Öffentlichkeit und die deliberative Politik*⁶. Hij probeert het mondigheidsvraagstuk te koppelen aan nieuwe mediastructuren en -technieken. De belofte van de burgerlijke samenleving in opkomst, om delibererende burgers constituerend onderdeel te laten zijn van de *Öffentlichkeit* zodat zij vorm kunnen geven aan hun vrije samenleving lijkt in nieuwe media geoptimaliseerd te worden ingelost. Habermas beschrijft in zijn recente essay nieuwe media als instrumenten voor een *deliberative Politik* waarbij mediatechnologie in principe iedereen de mogelijkheid biedt mee te doen. Zijn insteek lijkt optimistisch. Maar ook Habermas kan niet ontgaan zijn dat onder *deliberatieve politiek* een gepolariseerde communicatiecultuur ligt. Zijn essay is te lezen, indachtig de vraag of we getuige zijn van een 'critical societal transformation' en wat Habermas' *Strukturwandel* in feite conceptueel al insluit.

Begint het afschudden van de oude veren om deze transformerende samenleving te kunnen duiden in de sociologie wellicht met herformulering van Thurlings' centrale vraag: wat maakt een *transformerende* samenleving mogelijk....?

⁵ Hall, S., T. Jefferson (eds), *Resistance through Rituals. Youth Subcultures in Post-War Britain*. Londen 1975

⁶ Verscheen in september 2022 bij Suhrkamp (108 p.) De vertaling verschijnt in april 2023 bij Boom.